

XVI. YÜZYILDA SANDIKLI KASABASI

Özer KÜPELİ*

Özet

Eski bir yerleşim birimi olan Sandıklı, XII. yüzyılda kesin surette Türk egemenliğine girmiş, Anadolu Selçukluları, Sâhib Ata oğulları ve Germiyanogulları hâkimiyetinden sonra 1429'da Osmanlı topraklarına katılmıştır. Sandıklı Kazası, XVI. yüzyılda Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'na bağlıdır. XVI. yüzyıl başında sekiz mahallesi varken, yüzyıl sonunda bu sayı beşe düşmüştür. Buna mukabil nüfus % 50 civarında artış göstermiştir. Kasaba halkının bir kısmı şehir etrafında ziraatla uğraşmaktadır. Sandıklı çarşısının bu yüzyılda pek canlı olmadığı, ticari faaliyetlerin şehrin ihtiyaçlarına göre şekillendiği anlaşılmaktadır. 1572'de kasabada çeşitli gelirlerin vakfedildiği üç cami, dört mescit ve sekiz zaviye bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Sandıklı, Karahisâr-ı Sâhib, Tahrir Defterleri, Osmanlı Devleti*

Abstract

The town of the Sandıklı in the 16th Century

Sandıklı is an old settlement. 12th century certainly came under Turkish control. Anatolian Seljuks, Sahib Ata and Germiyan principalities dominated this land. This region annexed by Ottomans in 1429. The District of Sandıklı has connected to the Sandjak of Karahisar-i Sahib in the 16th century. There are eight quarters at the beginning of the 16th century. However, at the end of century, the number of quarters has dropped to five. Nevertheless, the population increased by about 50%. Some of the inhabitants of the town around the city is engaged in agriculture. In this century, Sandıklı market is not very lively. Commercial activities are shaped by the needs of the city. In 1572, in Sandıklı, there are a variety of incomes devoted to three mosques. In addition, there are four masjid and eight small dervish lodges.

Keywords: *Sandıklı, Karahisar-i Sahip, Tahrir Registers, Ottoman Empire*

Giriş

Sandıklı, Ege Bölgesi'nin iç batı bölümünde kendi adıyla anılan ova üzerinde kurulmuş bir yerleşim yeri olup günümüzde Afyonkarahisar İli'ne bağlı bir ilçe merkezidir.

* Dr, Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, Bornova-İZMİR, okupeli@gmail.com

Tarihi oldukça eskilere dayanan ve pek çok medeniyetin egemen olduğu Sandıklı bölgesinin Türk hâkimiyeti ile tanışması 1071 Malazgirt Savaşı ertesindedir. Savaşın ardından Emir Sanduk maiyetindeki Türk kuvvetleri 1077 yılında Dazkırı dışında Akdağ'a kadar olan havalıyı fethetmiş ve böylece Sandıklı yöresi Selçuklu Devleti sınırları içerisinde yer almıştır. Daha sonra burası Türk-Bizans hududunda bulunduğundan bir asırdan uzun süre savaşlara sahne olmuştur. Nihayet 1176 yılında Miryakefalon Savaşı'nın ardından bu yöre tamamıyla Türkleşmiş, Sandıklı ve Dinar havalisinde bulunan uçbeylerinden Emir Sungur; Dazkırı, Denizli ve Çivril taraflarına akınla görevlendirilmiştir¹. Selçuklu hâkimiyetinin sonlarına doğru Vezir Muineddin Pervane'nin Sandıklı, Kütahya, Akşehir ve Beyşehir yöresini valiliklerini Vezir Sâhib Ata'nın oğulları Tâceddin ve Nusreddin Hasan'a ikta olarak vermesine rağmen², Sandıklı'nın Selçukluların yıkıldığı 1308'den sonra Sahib Ata Oğulları'nın hâkimiyetine girip girmediği bilinmemektedir³. Bununla birlikte 1320'lerden sonra Sandıklı ve havalisi kesin olarak Germiyanogulları elindedir⁴.

Germiyanogullarında altmış sene kadar kalan Sandıklı havalisi muhtemelen Süleyman Şah'ın (Şah Çelebi) I. Bâyezid ile evlenen kızı için Osmanlı Devleti'ne çeyiz olarak verdiği Kütahya, Simav, Eğrigöz ve Tavşanlı toprakları içerisinde yer almış ve böylece Osmanlı hâkimiyetine geçmiş olmalıdır⁵. Zira I. Murad'ın 1389'da Rumeli'ye geçmeden önce Anadolu'ya gönderdiği beş emirden birisi Timurtaş Paşa'ya tahsis edilen yerler arasında Işık (Şeyhlü) ve Kütahya Vilayeti'yle birlikte Sandıklı da bulunuyordu⁶. Ankara Savaşı'ndan sonra Germiyan arazisi Timur tarafından II. Yaküb Bey'e iade edildiyse de, Yıldırım'ın şehzadelerinin saltanat mücadeleleri sırasında bu havalinin Osmanlı, Germiyanogulları ve Karamanogulları arasında el değiştirdiği anlaşılmaktadır. Sonunda 1414 yılında II. Yaküb, Osmanlı himayesi altında tekrar Germiyan iline sahip olmuş, onun 1428'de vefatıyla birlikte vasiyeti gereği ülkesinin arazisi Osmanlı topraklarına katılmıştır⁷.

¹ Gönçer 1971, 237 ve 247.

² Turan 1996, 525.

³ Uzunçarşılı'ya göre bu bölge Germiyan topraklarındadır, bkz. Uzunçarşılı 1988, 152.

⁴ 1324 tarihli Sandıklı Kale kitabesinde Germiyanogulları'nın ilk müstakil hükümdarı Yaküb bin Alişir'in ismi doğrudan değil ama dolaylı olarak "*çelebi-i a'zâm*" unvanıyla geçmektedir. Zira bu unvan adı geçen Germiyan hükümdarına aittir, bkz. Uzunçarşılı 1929, 42-44.

⁵ Aşıkpaşaoğlu 1947, 129; Neşri 1987, I, 205-209. Diğer taraftan M.Ç. Varlık bu evlilik vesilesiyle Osmanlılara çeyiz olarak verilen yerlerin tahrir kayıtlarından tespit edilebildiğini ifadeyle, saydığı yerler arasında Sandıklı bulunmamaktadır, bkz. Varlık 1974, 61-63.

⁶ Neşri 1987, I, 247.

⁷ Aşıkpaşaoğlu 1947, 172; Neşri 1987, II, 605-607; Uzunçarşılı 1988, 48-51, Varlık 1974, 92-93.

I. XVI. Yüzyılda Sandıklı'nın Osmanlı İdarî Taksimâtındaki Yeri

Sandıklı, Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra idarî taksimata göre Anadolu Eyaleti'nin Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'na bağı kazalardan birisi olmuştur⁸.

Osmanlı taşra teşkilatında eyaletleri oluşturan sancaklar, her biri bir kadının idaresinde bulunan *kazalar* bölünmüştür. Kazaları teşkil eden köyler ise idarî ve coğrafi sınırlara taksim olunmuş, bu sûretle aynı coğrafya dâhilinde benzer hususiyetlere sahip köylerden oluşan idarî üniteye ise *nahiye* adı verilmiştir⁹. Büyük bir kısmında *nefs* bulunmayan nahiyeler, coğrafi ve iktisadî açıdan önemli bir mevkide yer alan, geniş sınırları bulunan kazalarda daha belirgin şekilde görülebilmektedir¹⁰. Bununla birlikte *nahiye* tabiriyle bazen kazanın bizzatı kendisinin, bazen de bir alt biriminin kastedildiği anlaşılmaktadır. Nitekim II. Bâyezid döneminde nahiye esasına göre tanzim edilmiş bir deftere göre Sandıklı diğer beş kaza/nahiye merkeziyle birlikte Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nı oluştururken, Elçi Nahiyesi ise Sandıklı'ya tâbi olarak kaydedilmiştir¹¹. Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında tertip edilen tahririn sonuçlarını ihtiva eden 1528 tarihli deftere göre Elçi Nahiyesi artık mevcut değildir. Öte yandan II. Bâyezid devrinde müstakil bir kaza olan Çola ise bu tarihte Sandıklı'ya tâbi bir nahiyedir¹². Bu tarihten sonra Sandıklı ve Çola'nın yeniden ayrıldıkları¹³, bu durumun II. Selim dönemine ait 1572 tarihli defterde de aynen devam ettiği anlaşılmaktadır¹⁴.

⁸ Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nın XVI. yüzyıldaki idarî taksimâtı hakkında bkz. Karazeybek 2000, 104-111 ve Karazeybek 2001, 185-190.

⁹ Kelime olarak yan, cihet, taraf, çevre, civar, bölge vb. manalara gelen nahiyenin (Gökbilgin 2001, 36-37) her zaman kazanın bir parçasını değil, bazen bir livayı, livanın bir parçasını ifade ettiği bilinmektedir, bkz. Göyünç 1991, 38-39. Bir başka görüşe göre nahiye doğrudan idarî teşkilâtla ilgili bir terim olmayıp, Türkiye Selçukluları'ndaki *vilâyet* tabirinin Osmanlılardaki karşılığıdır ve XVI. yüzyıl sonlarına kadar sancağın bir alt birimidir, bkz. Baykara 1988, 34.

¹⁰ Faroqhi'ye göre her zaman olmasa da bir bölgeye adını veren yerleşim biriminin nahiye merkezi olarak kabul edilmesi gerekirken (Faroqhi 1978, 42), coğrafi mecburiyetler ve iktisadî hususiyetler dikkate alındığında merkezin mutlaka nahiye ismini taşıması gerektiğini düşünenler de vardır (Emecen 1989, 111).

¹¹ BOA, MAD 230, 161.

¹² BOA, TD 147, 234; Çola'nın adına 1513 tarihli kadılık listesinde rastlanmamaktadır, bkz. Gökçe 1994a, 245.

¹³ Nitekim Kanunî Sultan Süleyman dönemine ait iki icmal defterde Sandıklı ve Çola ayrı nahiyeler –ki buradaki nahiye tabiriyle kaza idarî birimi kastedilmektedir– şeklinde kaydedilmiştir, bkz. Karazeybek 2001, 189.

¹⁴ 1572 defterinde Sandıklı Kazası bilgileri 240b-295a varakları arasındayken, Çola'ya ait bilgiler ise 295b-314a arasındadır, bkz. TK, KKA, TD 154.

Özer Küpeli

Tablo I: Kazanın II. Bâyezid devri, 1528, 1572'deki nahiyelere köy sayıları

Nahiyeler	II. Bâyezid		1528		1572	
	köy	mezra	köy	mezra	köy	mezra
Sandıklı	98	23	111	34	113	43
Elçi	17	-	-	-	-	-
Çola*	(42)	(16)	41	12	(39)	(22)
	115	23	152	46	113	43

Yukarıdaki I. tabloda da görüldüğü üzere II. Bâyezid döneminde Sandıklı Kazası'na tâbi olan Elçi Nahiyesi aradan geçen zaman diliminde ortadan kalkmış, Elçi'ye tâbi on yedi köyden 1528'de mevcut olmayan ikisi hariç geriye kalanlardan on ikisi köy, üçü ise mezra olarak Sandıklı (Merkez) Nahiyesi'ne bağlanmıştır. Bununla birlikte daha önce müstakil kaza olan Çola'nın bu son tarihte Sandıklı'ya dâhil edilmesi kazanın hudutlarının daha da genişlemesine, buna mukabil kır iskân merkezlerinin sayısında artışa yol açmıştır. Bu uygulamadan Kanunî döneminin sonlarına doğru vazgeçilmesiyle Sandıklı Kazası'nın sınırları daralmış, köy ve mezra sayısı düşmüştür.

Nahiyelerin coğrafi sahalarına baktığımızda bunların hudutları bugün tespit edilebilen köylerle az çok tahmin edilebilmektedir. XVI. yüzyılda, doğuda Kumalar Dağı, güneydoğuda Karakuş Dağları, batı-güneybatı istikametinde Akdağ, batıda Bulgar (Burgaz) Dağları ve kuzeyde Acır (Ahır) Dağları arasında kalan bölgenin Sandıklı Kazası'nın coğrafi hudutlarını oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kumalar Dağı ile Akdağ arasında kalan ve kuzeyde şimdiki Hocalar İlçesi'ne kadar olan alanı kapsayan Sandıklı Ovası'nın büyük kısmına yayılan Sandıklı (Merkez) Nahiyesi'nde köyler ovaya oldukça sık bir şekilde dağılmış durumdadır. Bir süre Sandıklı Kazası'na bağlı kalan Çola Nahiyesi ise Sandıklı (Merkez) Nahiyesi'nin güneyinde, Kumalar Dağı'ndan Karakuş Dağlarına kadar uzanan havaliyi içine alır ve şimdiki Kızıl-ören İlçesi'nin doğusunda kalan kısımdır. II. Bâyezid döneminde mevcut olup daha sonra Sandıklı (Merkez) Nahiyesi'ne dâhil olan Elçi ise şimdiki Hocalar İlçesi'nin kuzeyinde kalan ve Bulgar (Burgaz) Dağları'na kadar uzanan kısımda yer alır.

II. Sandıklı Kasabası

a) Kasabanın Fizikî Yapısı, Mahalleleri ve Nüfusu

Sandıklı kasabası, önü düz ova, arkası dalgalı dağ silsilesi ile çevrili, kısmen çukur, sandığı andıran bir sahada kurulmuştur¹⁵. Ancak, Sandıklı

* Listede Çola'ya ait parantez içindeki sayılar ayrı bir kaza olduğu dönemlere aittir. Bu nedenle köy ve mezra adetleri toplama dâhil edilmemiştir.

¹⁵ Haksess 1986.

XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası

kasabasında ilk yerleşim yerinin neresi olduğu belli değildir. Bununla beraber proto-historik bir höyük üzerinde yer alan Sandıklı Kalesi'nin etrafında pek çok yatır bulunması, yine kuzeyinde ve doğusunda çok yakın mesafede iki Müslüman mezarlığı olmasından dolayı burası Türklerin ilk yerleşim yeri olarak kabul edilmiştir¹⁶. Bu durumda şehrin, kalenin etrafında gelişerek, zamanla ovaya yayıldığını söylemek mümkündür.

Sandıklı Kasabası'nın XVI. yüzyıldaki durumuyla ilgili bilgileri tahrir defterlerinden edinmek mümkündür. Bu çerçevede aşağıda kale, mahalleler ve demografik durumları, nüfus ve fizikî yapı ilişkisi ve tarihî eserlere dair bilgiler ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1) Sandıklı Kalesi

Kaleler birçok şehrin çekirdeğini oluştururlar. Nitekim tipik İslâm şehirlerinde mekânsal yapının beş ana ögesinden birincisi kale olarak tanımlanmaktadır¹⁷. Kalenin en önemli fonksiyonu, yöneticilerin oturduğu yer olmasıdır. Bunun yanında diğer bütün idarî yapılarla cephane, cami, hamam ve ufak bir pazarın kale içerisinde veya etrafında yer aldığı görülmektedir¹⁸. Şehri çevreleyen surlar, hem şehrin savunma sisteminin ayrılmaz bir parçası, hem de şehrin sosyal ve iktisadî hayatına etki eden bir faktördür¹⁹.

Sandıklı şehirde, Türk yerleşmesinin ilk etapta kale etrafında başladığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Sandıklı Kalesi'nin tarihine dâir elde yeterince bilgi yoktur ve kuvvetle muhtemel Türk öncesi dönemde yapılmıştır. Tarih öncesi bir höyük üzerine üç kat sur ile çevrili küçük bir kale olan Sandıklı Kalesi'nin Germiyanogulları zamanında 1324–1325 yılında Hüsameddin Yaküb bin Umur Bey²⁰ tarafından Mimar Çoban nezâretinde onarıldığı bilinmektedir²¹. Günümüzde duvarlarının bir kısmı ayakta kalan bu kalenin işlevine dair bir bilginiz olmasa da, Germiyanlıların çevre beyliklerle olan mücadeleleri göze

¹⁶ Durmuş 1993, 32; Akkoyun 1997, 44-45.

¹⁷ Aktüre 1981, 9.

¹⁸ Serjeant 1997, 123.

¹⁹ Henri Pirenne, insanların yaptığı ilk kalelerin korunma amaçlı olduğunu, ancak hem nüfus artışı hem de medeniyetin ilerlemesiyle birlikte buraların bir kent, yani kabilenin tüm topraklarının yönetsel, dinsel, siyasal ve ekonomik merkezi haline geldiğini ve bunda da kalelerin önemli payı olduğunu belirtir (Pirenne 1994, 50-63). Bununla birlikte Selçuklu hükümdarları daha ziyade savunma amacıyla yeni kaleler inşa ettirmiş, Bizans dönemi kalelerini de onarmışlardır (Baykara 1990, 89).

²⁰ Bu şahsın kimliği hakkında değişik görüşler vardır. Gönçer, Germiyan sultanı Yaküb bin Alişir olduğunu yazarken (Gönçer 1971, 331-332), Uzunçarşılı ise son Germiyan beyi II. Yaküb'un dayısı Yaküb bin Umur olabileceğini belirtmektedir (Uzunçarşılı 1929, 43-44).

²¹ Kalenin iki parçaya ayrılmış ve Çavuş Çeşmesi'ne götürülüp konulmuş kitabesi hakkında bkz. Gönçer 1971, 331; Uzunçarşılı 1929, 41-42.

alındığında şehrin savunmasında etkili bir faktör olduğu söylenebilir. Yalnız kalenin Osmanlılar döneminde herhangi bir fonksiyonu kesinlikle yoktur ki, bu durumda kalenin XVI. yüzyıla gelindiğinde harap bir halde olduğunu düşünmek herhalde yanlış olmaz.

2) Mahalleler ve Demografik Durumları

Sandıklı Kazası'nın merkezi tahrir defterlerinde *nefs* şeklinde ifade edilen Sandıklı kasabasıdır. Osmanlı şehir merkezleri, XVI. yüzyıl kaynaklarında *nefs*, *kasaba* ve *şehr* şeklinde tabirlerle belirtilmiştir. Ancak bu tabirlerin mahiyeti bölgeden bölgeye farklılıklar gösterebilmektedir. Bu sebeple yerleşim biriminin hangi şekilde ifade edildiğinden ziyade, o yerin fizikî yapısı, nüfus durumu ve ticarî faaliyetlerinin büyüklüğüne bakmak daha doğrudur²².

Bir Türk-İslâm şehrinin başta gelen unsurlarından birini mahalleler teşkil etmektedir. Mahalleler, genellikle bir mescidin etrafında teşekkül eden ve bu mescitte ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimidir. Bir başka ifadeyle birbirini tanıyan, birbirlerinin davranışlarından sorumlu olan ve aralarında sosyal dayanışmanın söz konusu olduğu bir topluluğun yaşadığı yerdir²³.

Tablo II: II. Bâyezid devri, 1528 ve 1572'de mevcut Sandıklı mahalleleri ve bugünkü yerleri

Mahalleler	Bugünkü Yerleri	II. Bâyezid Devri ^(a)	1528 ^(b)	1572 ^(c)
Çay	Çay	x	x	x
Cami	Cuma	x	x	x
Çakır	Çakır	x	x	x
Mescit-i Halil Bey	-	x	x	-
İslâm-oğlu	-	x	x	-
Kubbeli-mescit	Ece Mahallesi	x	x	-
Ece	Ece	x	x	x
Kethüda (Hisârî)	Hisar	x	x	x

^(a) BOA, *MAD* 230, 128-146. ^(b) BOA, *TD* 147, 153-157. ^(c) Bulduk 1993, 110.

Yukarıdaki II. Tablodaki listeden de anlaşılacağı üzere XVI. asrın ilk yarısında Sandıklı'da sekiz mahalle mevcuttur. Bunlardan II. Bâyezid döneminde Kethüda (Hisârî) şeklinde kaydedilen mahalle 1528 tarihinde sadece Kethüda şeklinde kaydedilmiştir. 1572 tarihine gelindiğinde ise Mescit-i Halil

²² Söz konusu tabirlerle ilgili mülâhazalar için bkz. Emecen 1989, 46-47; Bir Osmanlı şehri için temel alınacak kistaslar hakkında bkz. Ergenç 1981, 1265-1266.

²³ Ergenç 1984, 69-78.

XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası

Bey, İslâm-oğlu ve Kubbeli-mescit mahalleleri ortadan kalkmış, muhtemelen diğer mahallelerin içerisine karışmıştır. Mamafih, 1575 tarihli vakıf tahrir defterinde “mahalle-i Kasım” şeklinde bir mahalleden daha bahsedilmektedir²⁴. Fakat bu mahalleyle dair başka bir kayda tesadüf edilmemiştir.

Bu mahallelerin kuruluş tarihlerini ve aşamalarını bilebilmek mevcut durumda mümkün değildir. Ancak Kethüda Mahallesi, kale etrafında teşekkül etmiş olduğundan muhtemelen Osmanlı hâkimiyetinden önce de vardı. Yine bugün Ulu Cami olarak anılan ve Germiyanooğlu Bahaaddin Ömer b. Alâeddin tarafından yaptırılan²⁵ Cami-i Kebir çevresinde oluşan Cami mahallesi de eski bir mahalledir. Hatta bu mahallenin kasabanın ilk merkezi olduğunu düşünmek yanlış olmaz.

Mahallelerin isimlerine baktığımızda genellikle bir cami veya mescidin etrafında kuruldukları ve geliştikleri anlaşılmaktadır. Nitekim Cami-i Kebir çevresinde yer alan Cami, Ece, ay, Mescit-i Halil Bey ve Kubbeli-mescit mahalleleri buna örnektir. Öte yandan şehir merkezinde birçok zâviyenin bulunması mahallelerin kuruluş ve gelişmesinde dervişlerin de önemli rol oynadığını akla getirmektedir.

Tablo III: II. Bâyezid Devri^(a), 1528^(b) ve 1572^(c)'de Sandıklı mahallelerinin nüfus durumları

Mahalleler	Hane			Nefer	Mücerret			Muaf		
	II. Bâyezid	1528	1572		II. Bâyezid	1528	1572	II. Bâyezid	1528	1572
ay	89	65	180	13	3	-	7	26	15	
Cami	58	40	144	8	3	-	6	19	13	
akır	57	30	222	7	1	-	1	8	36	
Mescit-i Halil Bey	22	29	-	5	1	-	3	6	-	
İslâm-oğlu	32	30	-	1	2	-	1	8	-	
Kubbeli-mescit	61	30	-	8		-	5	4	-	
Ece	88	50	182	9	3	-	2	15	19	
Kethüda (Hisâri)	86	60	121	12	3	-	8	5	14	
Toplam	493	334	849	63	16	-	33	91	97	

(a) BOA, MAD 230, 128-146.

(b) BOA, TD 147, 153-157.

(c) Bulduk 1993, 112. 1572 tarihli defterde nüfusla ilgili veriler nefere dayalıdır. Çünkü muafardan gayri hane ve mücerretler açıķça tefrik edilmeyip hepsi nefer olarak kaydedilmiştir.

²⁴ TK, KKA, TD 575, 64a.

²⁵ Uzunçarşılı 1929, 44.

Mahallelerin nüfus durumlarına bakıldığında II. Bâyezid döneminde en kalabalık mahallenin Çay olduğu görülmektedir. Ardından Kethüda (Hisârî) Mahallesi gelmektedir. Nüfusun en az olduğu mahalleler ise İslâm-oğlu ve Mescit-i Halil Bey'dir. 1528 tarihinde Çay Mahallesi en kalabalık mahalle olma özelliğini korumaktadır. Hane, mücerret ve muaf sayısı açısından değerlendirildiğinde ise, II. Bâyezid dönemine göre 1528'de genel bir düşüş söz konusudur. Buna göre II. Bâyezid dönemine nispetle 1528'de hane sayısı % 32, mücerret sayısı % 74,6 oranında azalırken, muafların sayısı % 178 nispetinde artmıştır. 1572 tarihinde ise hane ve mücerret sayıları ayırım yapılmadan muaflarla birlikte nefer olarak verildiğinden bunların sayılarındaki artış veya düşüşü tespit edebilmek mümkün değildir. Bununla birlikte toplam nefer sayısından bunların bir önceki döneme göre sayılarının arttığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Aynı dönemde muaf sayısı sadece altı kişi artmıştır.

Bu şartlar altında Sandıklı kasabasının tahminî nüfusu şöyledir:

Tablo IV: XVI. Yüzyılda Sandıklı kasabasının tahminî nüfusu

	II. Bâyezid	1528	1572
Nefer	589	441	849
Hane	493	334	-
Muaf	33	91	97
Mücerret	63	16	-
Tahminî Nüfus I*	2693	2141	4342
Artış-azalış nispeti		% 20,5 (-)	% 102,8 (+)
<i>Yüzyılın başına göre</i>			% 62,4 (+)
Tahminî Nüfus II**	1767	1323	2547
Artış-azalış nispeti		% 25,1 (-)	% 92,5 (+)
<i>Yüzyılın başına göre</i>			% 44,1 (+)

IV. Tablodan da anlaşılacağı üzere kasaba nüfusu yüzyılın başına göre 1528'te % 20-21 düzeyinde azalmıştır. Bunun nedenleri hakkında tahrir kayıtlarında herhangi bir bilgi yoktur. 1572'de ise Sandıklı diğer birkaç kaza merkezi ile birlikte, sancak merkezi olan Karahisâr-ı Sâhib'den daha fazla büyüme eğilimi göstermiş²⁶ ve her iki hesaplama göre 1528-1572 döneminde neredeyse % 100 oranında artmıştır. Bununla birlikte 1572 rakamlarını yüzyılın başındakilerle karşılaştırdığımızda artış oranı % 44-62 düzeyindedir. Bu durum XVI. yüzyıl sonlarına doğru Akdeniz kıyılarında gerçekleştiği iddia

* Bu hesaplamada hane ve muaf sayısı toplanıp 5 ile çarpılmış, elde edilen sayıya mücerretler eklenmiştir.

** Bu hesaplamada ise nefer sayısı doğrudan 3 ile çarpılmıştır.

²⁶ Sanağın kazalarının nüfus oranları hakkında karşılaştırma için bkz. Bulduk 1993, 229 ve 233.

XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası

edilen yüksek nüfus artışı teorisine uymaktadır²⁷. Lakin bu nüfusun neden ve nasıl arttığını tespit edebilmek mümkün değildir. Muhtemelen 1572'de haymane sayısındaki artıştan da anlaşılacağı üzere kasabaya yeni yerleşmeler devam etmektedir.

b) Şehirdeki İctimâî Bünye, Zümreler ve Fonksiyonları

Kazada, en üst düzey idareci konumunda kadı bulunmaktaydı. Kadıların kendi salâhiyet bölgeleri içerisinde idarî-mülkî vazifelere ilaveten hukukî-kazâî yetkilerle donatılmış halde birçok görevi yerine getirdikleri görülmektedir²⁸. Bunun yanı sıra kadılara görevlerini ifâ ederken bir takım memurların yardımcı olduğu bilinmektedir. Bunların başında asayişin temininden sorumlu subaşı ile emrindeki zâbıtâ kuvveti olan asesler gelmektedir²⁹. Yine bir takım beledî işlerin yerine getirilmesinde şehir kethüdası, muhtesip, pazarbaşı, mimarbaşı, çöp subaşısı, esnaf kethüdası gibi görevlilerin yardımı söz konusuydu³⁰.

Sandıklı Kadısı 1513 tarihinde günlük 25 akçe³¹, 1528 ve 1530 tarihlerinde ise 30 akçe³² maaş almaktaydı.

İdareci zümrenin dışında şehirde bulunan vergi muafiyetine sahip diğer nüfusun dağılımı şöyledir:

Muaf Zümreler	II. Bâyezid ^(a)	1528 ^(b)	1572 ^(c)
İmam	9	6	6
Müezzin	3	4	2
Hatip	1	3	2
Hafız	1	20	2
Mütevelli	-	-	2
Cabi	-	-	1
Muarrif	-	2	4
Cüzhan	-	1	-
Ser-mahfil	-	1	-
Ferraş	-	1	-
Kayyum	-	2	1
Nazır	-	1	-
Muhassıl	1	10	5
Seyyid	-	3	18

²⁷ Braudel 1989, 273.

²⁸ Osmanlılarda kadılık müessesesi ile ilgili olarak bkz. Altundağ 1967, 342-354; Ortaylı 1977, 119-128.

²⁹ Nitekim II. Bâyezid devrinde Kethüda Mahallesi'nde bir Subaşı hizmetkârı bulunuyordu, bkz. BOA, MAD 230, 146; Subaşılık müessesesi hakkında bkz. İlgürel 1981, 1276-1281; Akdağ 1995, 61-67.

³⁰ Akdağ 1995, 68.

³¹ Gökçe 1994a, 245.

³² Gökçe 1994b, 174; 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, I, 174.

Özer Küpeli

Sahib-i berat	-	12	-
Zâviyedâr	-	-	4
Hacı Bayram-zâde	-	-	4
Evlâd-ı Karaca-Ahmed	-	-	4
Pir-i fani	6	15	-
Ma'lûl ve mariz	-	2	-
Yekdest	-	1	-
Divane	1	2	-
Garip	1	-	-
Duacı	-	-	2
Haymane	5	-	28
A'mâ	2	3	1
Meremmetçi-i Cami	-	1	2
Bâzdâr	1	-	-
Sipahi-zâde	-	1	6
Sipahi-i köhne	1	-	-
Piyade	-	-	1
Hizmetkâr-ı Subaşı	1	-	-
Mazûl Kadı ve Kadızâde	-	-	2
Toplam	33	90	97

(^a) BOA, MAD 230, 128-146. (^b) BOA, TD 147, 153-157. (^c) Bulduk 1993, 112.

Yukarıda da görüleceği üzere II. Bâyezid devrine nispetle 1528 yılında imâmların sayısı azalmış, buna karşı hatip ve müezzinlerin sayısı artmıştır. Ancak en bariz artış hafızların sayısında olmuştur. II. Bâyezid devrinde kasabada bir hafız bulunmasına rağmen bu sayı 1528'de yirmi ikiye ulaşmıştır. Benzer şekilde vakıf hizmetlilerinin sayısındaki artış da dikkat çekicidir. Yüzyıl başında hiç vakıf görevlisi yokken, 1528'de bunların sayısı sekizdir. Yine medrese tahsili gören öğrencilerin/muhassılların sayısı yüzyılın başında bir kişi iken, 1528'de bunların sayıları ona çıkmıştır. Bununla birlikte ilginç olan bütün bu rakamların 1572'de düşmesidir.

II. Bâyezid devrinde olmamasına rağmen 1528 tarihinde on beş berât sahibi ve üç seyyidin bulunduğu dikkati çekmektedir. II. Bâyezid döneminde olmamasına rağmen 1528'de bu on beş kişinin neden ve niçin berat sahibi olduklarına dair bir bilgimiz yoktur. Ancak aynı şekilde mürtezika sınıfı içerisinde yer alan üç seyyidin 1528'de ortaya çıkışı, bu sınıfın toplumda yayılmaya başladığını göstermesi bakımından ilginçtir³³. Nitekim 1572'de bunların sayısı on sekize yükselmiştir. Yalnız berat sahiplerinin bu defterde yer almayışı bunların seyitlerle birlikte yazılmış olabileceğini akla getirmektedir.

³³ Mürtezikalılar, topluma hiçbir işgücü katkısı olmayan, sadece padişahın manevi itibarını canlı tutmakta etkili kişilerdi. Bunlar hakkında bkz. Akdağ 1995, 90-91.

XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası

Her iki tarihte de dikkat çeken bir husus da iş göremez durumdaki hasta, sakat ve yaşlıların sayısının toplam nüfusun % 1'inden az olmasıdır. Bu da kasaba halkının sağlıklı ve genç olduğuna işaretir.

Yukarıda bahsedilen ve şehir nüfusunun döneme göre % 2-7 arasında değişen kısmını teşkil eden bu zümreler ve aileleri dışında kalan ahaliye gelince; bunlar genellikle defterlerde *şehirli* diye tabir edilirdi³⁴ ve kır kesiminde yaşayan ve ziraatla uğraşan *reyadan* ayrı bir statüye sahiptiler. Bunlar ziraatla uğraşmakları müddetçe sadece avâriz vergisi vermekle yükümlüydüler. Şayet şehir halkı, şehir dışında ziraatla meşgulse, o yerin sâhib-i arzına öşr ve rüsumunu ödemek zorundaydı³⁵. Çoğunlukla kendi mülkleri olan ve çocuklarına intikal edebilen evlerde oturmaktaydılar³⁶.

Defterlerde baba adıyla birlikte kaydedilen isimler de şehrin sosyal bünyesi hakkında bir takım fikirler verebilmektedir. Bu bağlamda tüm defterlerde Ahmed, Mehmed, Mahmud, Ali, İbrahim, Mustafa, Yusuf, Nasuh, Hüseyin, Hasan, Hamza, Veli, Cüneyd, İlyas, Abdi, İvaz, İsmâil, Yunus, Halil, Mürüvvet, Ramazan, Bahşayış, Süleyman gibi isimlerin yaygın şekilde kullanıldığı görülmektedir. Mamafih II. Bâyezid devrinde Akçasakal, Alagöz, Alembey, Amuca, Ayvad, Aydoğdu, Aydoğan, Âşık, Bahadır, Bâli, Bayramlı, Böğü, Bostan, Budak, Buldu, Canlı, Çalabvermiş, Çomak, Dede, Devlethan, Durahan, Durak, Ece, Elvan, Emre, Erişdi, Eynebeği, Gökçe, Güvendik, Hoşkadem, Hüdaverdi, İlaldı, Kara, Karaca, Kademlü, Korkud, Kumral, Kumru, Mürsel, Muradhan, Oruç, Paşabâli, Paşayığid, Peykârî, Saltık, Saru, Saruhan, Sazaklı, Sevindik, Şahin, Tanrıvermiş, Tatar, Timur, Timurtaş, Turan, Turud, Urdu, Umur, Yağmur gibi birçoğu Türkçe isimlere de tesadüf edilmektedir. Diğer taraftan Abdüllatif, Abdürrahîm, Abdülkâdir, Bâyezid, İslam, Mü'min, Emrullah, Nasrullah, Nurullah, Lütfullah, Muslihüddin, Kutbeddin, Nureddin, Bedreddin, Mezîd, Şeyh, Şehsuvâr, Peykârî, Ümmet vb. isimlere de rastlanılmaktadır.

İsimlerle ilgili dikkati çeken bir nokta da baba adı *Abdullah* olanların sayısıdır. Bu sayı II. Bâyezid devrinde yirmi iken, 1528 tarihinde yediye düşmüştür. Bilindiği gibi Abdullah daha ziyâde ihtidâ edip İslâm dinine girenlere verilen bir sıfat olmakla birlikte, bunların hepsinin sonradan Müslüman olduğunu söylemek yanlış olur. Kaldı ki, incelediğimiz döneme ait defterlerde Sandıklı kasabasında herhangi bir gayrimüslim nüfusa rastlanılmamıştır. Yine de bu şekilde kayıtlı kişilerin hepsini gayrimüslim

³⁴ Mesela "*an-resm-i çift-i şehirliyan*" gibi, bkz. BOA, MAD 230, 147.

³⁵ Kasaba halkının şehir dışında ziraatla uğraştığı tahrirlerdeki kayıtlardan anlaşılmaktadır, bkz. BOA, MAD 230, 147.

³⁶ Emecen 1989, 59-60.

Özer Küpeli

kökenli kabul etsek bile toplam nüfusun % 1'inden çok daha azını oluşturmaktadırlar. Keza bu gruptan addedebileceğimiz tahrirlerde *falan mu'tak-ı filan* şeklinde kaydedilen bir grup bulunmaktadır ki, bunlar, kul iken sahipleri tarafından azat edilmiş kimselerdir ve sayıları II. Bâyezid döneminde üç, 1528 tarihinde birdir.

Ayrıca defterlerde Karamânî ve Aydınî gibi kayıtlara tesadüf edilmektedir ki, bu da bu vilayetlerden gelip Sandıklı'ya yerleşenlerin olduğunu göstermektedir.

Tahrir defterlerinde geçen bir takım sıfatlara baktığımızda ise bunların başında *Hacı* lafzı gelmektedir. II. Bâyezid döneminde baba adında Hacı sıfatı olan otuz dört kişi, kendi adında ise altmış sekiz kişi bulunmaktadır. 1528'de ise bu sayılar baba adında yirmi iki kişi, kendi adında ise yirmi üç kişiye düşmüştür. Yine bu sayılara dâhil etmediğimiz gerek baba adı, gerekse kendi adı Hacı olanlar da bulunmaktadır. *Hacı* lakaplı herkesin hacca gittiğini söylemek mümkün değilse de, bunların büyük kısmı bu görevi ifâ etmiş kimseler olmalıdır. Hacca gitmenin oldukça güç olduğu bu dönemlerde bu farizayı yerine getirebilen kişilerin varlığı hem iktisadî zenginliği, hem de dinî temayülü göstermesi açısından dikkate değerdir.

c) Şehirdeki İktisadî Hayat ve Ticaret

1) Şehrin Ekonomik Bünyesi ve Sanayi

Herhangi bir ticaret yolu üzerinde yer almayan Sandıklı şehrinde incelediğimiz dönemde ticarî hayât hakkında yeterince bilgimiz yoktur. Ancak her iki tarihte şehrin vergi kategorileri bize bu konuda biraz fikir verebilmektedir.

Tablo V: II. Bâyezid döneminde şehirden alınan vergiler³⁷

Niyabet-i Sandıklı ve bac u bazar ve meyhane ve başhane ve baki mahsulât (ber-vech-i mukataa)	26000
Resm-i sabunhane-i şehir beher nevbet iki kalıp sabun	250
Resm-i çift-i şehirliyan	1000
Çayır-ı Sazak	200
Resm-i Yaylacık	200
Toplam	27650

³⁷ BOA, MAD 230, 138

XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası

Tablo VI: 1528 Tarihinde şehirden alınan vergiler³⁸

Hâsıl-ı nefis-i Sandıklı niyabet ve bac-ı bazar ve resm-i kapan ve bac-ı gav-ı siyah ve sabunhane ma'a bazar-ı çıra ve hububat-ı şehirlıyan ve meyhane ve bac-ı bazar-ı meyve ve bac-ı ganem ve sısâm ve resm-i çift-i şehirlıyan ve bad-ı hava ve cürm-i cinayet ve resm-i arûsâne-i nefis-i şehir ve harac-ı bağ ve bahçe ve bostan ve yoncalık ve öşr-i kettân ve resm-i âsiyâb, fi-sene	23420
Çayır-ı Sazak	500
Toplam	23920

1572'de ise şehir gelirleri toplamda 18425 akçe olmakla birlikte, bâc-ı bâzâr, âsiyâb ve sabunhane gelirleri ancak 10500 akçeye ulaşmıştı³⁹.

Sandıklı kasabasının vergi gelirleri II. Bâyezid devrinde Yakûb Bey'in zeâmeti iken 1528 tarihinde sancakbeyi hassıdır. Yine II. Bâyezid devrinde niyabet, bâc-ı bâzâr, meyhane, başhane ve diğer mahsulât gelirleri mukataaya verilmiş iken, 1528 tarihinde buna dair bir kayıt bulunmamaktadır.

Vergiler içinde niyabet gelirlerinin⁴⁰ II. Bâyezid devrinde 26000 akçe iken 1528 tarihinde sabunhâne, resm-i çift gelirleri de dâhil olmasına rağmen 23420 akçeye düştüğü görülmektedir. Bunun nedeni niyâbet gelirlerinin herhalde II. Bâyezid devrinde maktu yolla toplanmasından ileri gelmektedir.

Kasabada vergiye tâbi küçük sanayi kuruluşları olarak boyahane, yağhane gibi hemen her Osmanlı şehrinde bulunan işletmelerin bulunmadığı görülmektedir. Bunun yanında, II. Bâyezid devrinde bir başhanenin bulunduğu vergi gelirlerinden anlaşılrsa da 1528 tarihinde buna dair bir kayıt yoktur. Yine XVI. yüzyıl boyunca şehirde bir sabunhanenin mevcudiyeti bilinmektedir. Başhane ve sabunhanenin vergi gelirlerinden anlaşıldığı kadarıyla ancak şehrin ihtiyacını karşılayabilecek kapasitede işletmeler olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte 1575 tarihinde şehirde kasap dükkânlarının mevcudiyeti yanında iki de debbağhanenin varlığı Sandıklı'da hayvan yetiştiriciliği ve hayvan ürünleri ticaretinin yaygın olduğunu göstermektedir.

Vergi gelirlerinde şehirliden resm-i çift alındığına dair kayıtlar bulunması şehirde ikâmet edenlerin şehrin yakın çevresinde ziraatla uğraştıklarını göstermektedir. Nitekim 1528 tarihinde resm-i çift yanında hububât, bağ ve bahçe öşrü alınması şehir çevresinde bağlık, bahçelik alanların bulunduğunu ve halkın buralarda bağcılıkla uğraştığını ve hububât ziraatı yaptıklarını ortaya koymaktadır.

³⁸ BOA, TD 147, 156.

³⁹ Bulduk 1993, 288.

⁴⁰ Niyabet vergilerine; cürm-i cinayet, resm-i arus, yave, kaçgun vb. gibi asayişle alakalı hadiselerden alınan tazminat ve cerimeler dâhildir (Akdağ 1995, 210-211).

Şehrin incelediğimiz dönemdeki ekonomik bünyesi hakkında bizi aydınlatabilecek bir başka husus âmme vakıfları özellikle de nakit para vakıfları ise de 1575 tarihli *vakıf defteri* bu hususta yetersizdir.

2) Çarşı, Pazarlar ve Esnaf

Osmanlı şehirlerinin en önemli ünitelerinden birini çarşı ve pazarlar teşkil etmektedir. Şehrin ekonomik hayatının da merkezi olan çarşı ve pazarlar bedesten, hanlar ve çeşitli dükkânlardan müteşekkildir.

XVI. yüzyılda Sandıklı'da herhangi bir bedesten bulunmadığı gibi bir hanın mevcudiyetine dair de herhangi bir bilgimiz yoktur. Buna mukabil Evliya Çelebi kasabada bir hanın bulunduğunu kaydetmiştir⁴¹.

Sandıklı çarşısına gelince; burada çeşitli sük ve pazarların bulunduğu âşikârdır. Ancak kayıtlarda sadece Meyve Pazarı, Hububat Pazarı, Çıra Pazarı ve Ulu Cami civarında bulunduğu anlaşılan Öküz Pazarı'ndan söz edilmektedir⁴².

Sandıklı çarşısında bulunan dükkân adedi hakkında kesin bir şey söylemek mümkün değilse de vakıf malı olanların sayılarını tespit etmek suretiyle bir fikre varmak mümkündür. Nitekim şehirde 1530 tarihinde yirmi bâb vakıf dükkânı bulunurken⁴³, 1575 tarihinde şehirde otuz iki buçuk bâb vakıf dükkânı mevcuttu⁴⁴. Evliya Çelebi ise 40 adet leblebici dükkânının yanı sıra başka dükkânların da bulunduğunu belirtmektedir⁴⁵. Bu durum şehir çarşısının sonraki yüzyılda gelişip büyüdüğüne işaretler. Dükkânların gelirlerine baktığımızda büyüklüğü yanında ticarî potansiyellerinin bunda belirleyici olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ahi Bâyezid Zaviyesi'ne ait iki kasap dükkânının yıllık geliri 720 akçe iken, aynı zaviyenin diğer dokuz dükkânının geliri ancak 357 akçedir⁴⁶. Yine Mevlana Tâceddin Zaviyesi'nin bir dükkânının

⁴¹ Seyahatname 2005, IX, 23.

⁴² BOA, TD 147, 157; 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, I, 174; TK, KKA, TD 575, 66a, 67a. Yüzyılın ilk yarısına ait defterlerde şehir vergileri arasında bac-ı gav-ı siyah ve bac-ı ganemin de bulunması Öküz Pazarı'nın varlığını doğrulamaktadır (BOA, TD 147, 157; 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, I, 174). Keza 1575 tarihli vakıf defterinde Cami-i Kebir (Ulu Cami) civarında bir Sığır Pazarı'nın bulunduğu kayıtlıdır. Herhalde aynı pazar olmalıdır.

⁴³ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, I, 139.

⁴⁴ TK, KKA, TD 575, 60a-67a.

⁴⁵ Seyahatname 2005, IX, 23.

⁴⁶ TK, KKA, TD 575, 61a.

XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası

yıllık geliri 100 akçe iken⁴⁷, buna karşın Çay Mahallesi Mescidi'ne ait 4 dükkânın yıllık geliri sadece 50 akçedir⁴⁸.

Sandıklı'da haftada en az bir kere pazar kurulduğu bilinmektedir⁴⁹. Ancak bu pazarın şehrin hangi mevkiinde ve hangi gün kurulduğu hakkında bir bilgi yoktur.

Şehirde bulunan meslekler hakkında da yeteri kadar bilgi bulunmamaktadır. Mamafih II. Bâyezid dönemine ait tahrir defterinde bozacı, meremmetçi, kasap, tellak gibi bazı meslek gruplarına tesadüf edilmektedir. Ancak aynı defterde *Ahi* sıfatının çokça geçmesi şehirde etkin bir esnaf örgütlenmesinin bulunduğuna işaret olabilir.

d) Şehirdeki Vakıf Müesseseleri ve Tarihi Eserler

Türk-İslâm şehirlerinin kuruluş ve gelişmesinde en önemli amillerden birisi de vakıf müesseseleridir. Bu nedenle devlet yöneticileri bir şehir için oldukça önemli olan cami, kervansaray, imaret, han, bedesten gibi yapıları tahsis ettikleri vakıflar sayesinde kurmuş ve yaşatmışlardır.

Osmanlı şehirlerinin birçoğunda olduğu gibi Sandıklı'da da vakıf tesislerinin şehrin imâr ve iskânında oldukça etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu bapta Sandıklı şehrinde bulunan camiler, mahalle mescitleri ve zaviyeler hakkındaki bilgilerimiz şöyledir:

1) Camiler

İncelediğimiz dönemde Sandıklı'da iki cami bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Ulu Cami, diğeri de Şeyh Muslihüddin Camisi'dir.

Ulu Cami: Günümüzde Cuma Mahallesi hudutları dâhilinde olan bu cami H. 780 (M. 1379) tarihinde Bahaaddin Ömer bin Alâeddin tarafından mimar Aydemir bin Abdullah'a yaptırılmış⁵⁰, daha sonra H. 933 (M. 1526–1527) tarihinde Abdullah bin Mustafa tarafından tamir ettirilmiştir⁵¹. Caminin üzerinde bulunan bir başka kitabeden anlaşıldığına göre H. 1257 (M. 1841) tarihinde bir kez daha tamirat görmüştür⁵².

⁴⁷ TK, KKA, TD 575, 66a.

⁴⁸ TK, KKA, TD 575, 60a.

⁴⁹ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, I, 174.

⁵⁰ Gönçer 1971, 345-346; Afyon camileri ile ilgili bir çalışmada caminin yapılış tarihi H. 708 olarak belirtilmiştir, bkz. Aygen 1973, 117. Camiye ait kitabenin metni için bkz. Uzunçarşılı 1929, 44-45.

⁵¹ Vakıf Abideler 1972, 171.

⁵² Uzunçarşılı 1929, 44.

XVI. yüzyıl kaynaklarında daha ziyade Cami-i Kebir şeklinde geçen bu camide 1528 tarihinde bir hatip, iki hafız, bir cüzhan ve bir de kayyım bulunmaktadır⁵³. Söz konusu tarihte bu caminin bir de hamamının bulunduğu kayyımın⁵⁴ hem cami hem de hamam hizmetinde olmasından anlaşılmaktadır⁵⁵.

Şeyh Muslihüddin Cami: Cami-i cedit olarak da bilinir⁵⁶. Caminin yapılış tarihi büyük bir ihtimalle XVI. yüzyılın başlarıdır. Banisi II. Bâyezid devrinde Cami Mahallesi'nde ikamet eden İmam Mevlana Muslihüddin bin Mehmed olmalıdır⁵⁷. Çünkü bu şahsın imam olması ve cami ile aynı adı taşıması bizde camiye yaptırmanın bu şahıs olduğu kanaatini uyandırmıştır.

1528 tarihinde bu camide 1 nazır-ı evkaf, 1 kayyım, 5 hafız, 1 muarraf, 1 ser-mahfil, 1 çeraği, 1 ferraş ve 1 de meremmetçi-i cami bulunmaktadır⁵⁸. Caminin yanında bir de halvethanesinin bulunduğu 1575 tarihli *vakıf defterinden* anlaşılmaktadır⁵⁹.

Kıçık/Küçük Cami: H. 982 / M. 1574-75 tarihinde Mehmed bin Cafer tarafından yaptırılmıştır⁶⁰. Mehmed bin Cafer 1575 tarihli *vakıf defterinde* Mahmud bin Cafer şeklinde kayıtlıdır ve Şeyh Muslihüddin Cami hademelerindedir⁶¹. Bu cami bazı araştırmalarda Cami-i cedit olarak da bilinen Şeyh Muslihüddin Cami ile karıştırılmıştır⁶². Şimdilerde ise Keçe/Keçi Cami olarak bilinmektedir. Bu yorum caminin çevresindeki keçeci ve yüncü dükkânlarının çokluğuna dayanılarak yapılmıştır. Oysa caminin adı küçük anlamındaki *kiçiktir* ve bu tabir halk arasında zamanla kiçi/keçi haline dönüşmüştür. Caminin gelirleri tahrir sırasında inşası devam ettiğinden belli değildir⁶³.

⁵³ BOA, TD 147, 152-156.

⁵⁴ Kayyım: "Vakıf kuruluşlarını korumak, temizlemek, ışıklarını yakmak ve onlarla ilgili diğer işleri yürütmekle görevlendirilmiş kişilere verilen umûmi isim"dir, bkz. Yediyıldız 1983, 57.

⁵⁵ BOA, TD 147, 152.

⁵⁶ TK, KKA, TD 575, 66b.

⁵⁷ BOA, MAD 230, 140.

⁵⁸ BOA, TD 147, 152-155.

⁵⁹ TK, KKA, TD 575, 66b.

⁶⁰ Uzunçarşılı 1929, 45.

⁶¹ TK, KKA, TD 575, 66b.

⁶² Aygen 1973, 113; Durmuş 1993, 23.

⁶³ TK, KKA, TD 575, 71a.

XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası

Tablo VII: Sandıklı'da bulunan camiler ve tahsis olunan vakıflar

Camiler	1530			1575		
	Gelir türleri	Senelik	Yekûn	Gelir türleri	Senelik	Yekûn
Cami-i Kebir	çiftlik 1	-	300	mukataa-i zemin	40	370
	dükân 4 bap			eşcar-ı kestane	20	
	bahçe 1			icâre-i dükân 4 bap	60	
				bahçe	50	
				çiftlik 1	200	
Şeyh Muslihüddin Cami	bahçe 5 zemin 1 kıta dükân 4 bap	-	565	bahçe	50	615 [675]
				bahçe	90	
				bahçe	10	
				eşcar-ı kestane 2 kıta	20	
				zemin 4 dönüm	70	
				zemin	15	
				zemin 8 dönüm	15	
				zemin 20 dönüm	85	
				dükân 4 bap	70	
				eşcar-ı kestane	200	
				zemin-i dükân 2 dönüm	50	
bahçe 4 kıta	harap					

2) Mahalle Mescitleri

Mescitler, mahalle aralarında yer alan camiden küçük mabetlerdir. Sandıklı'da kaç mescit bulunduğuna dair incelediğimiz dönemde tek kayıt 1530 tarihine aittir ve bu tarihte Sandıklı'da yedi adet mescit bulunmaktadır⁶⁴. Bunların büyük kısmı buldukları mahalle ile aynı adı taşımaktadır. Nitekim Kubbeli Mescit, Ece Mescidi, Halil Bey Mescidi ve Çay Mescidi bunlardan bazılarıdır. Lakin 1575 tarihli *vakıf defterinde* sadece Çay ile Kubbeli Mescid'in vakıf kaydı bulunmaktadır⁶⁵.

Tablo VIII: 1530 tarihinde Sandıklı'daki mescitlere tahsis olunan vakıflar

	Gelir türleri	Hâsıl
7 bap mescit	çiftlik 4 kıta; bahçe 7; dükân 12 bap; zemin 1 kıta	3795

⁶⁴ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, I, 139.

⁶⁵ TK, KKA, TD 575, 60a ve 65b.

Tablo IX: 1575 tarihinde Çay Mescidi ve Kubbeli Mescide tahsis olunan vakıflar

Mescit adı	Gelir türleri	Senelik	Yekûn
Çay	icâre-i zemin	30	80
	dükkân 4 adet	50	
Kubbeli	dükkân 4 adet	350	1460
	icâre-i hâne 2 bâb	45	
	icâre-i zemin ma' yoncalık	295	
	an-meyvehâ (fi-yevm 2)	720	
	hisse-i âsiyâb	50	

3) Zâviyeler

Sandıklı merkezinde Şeyh Muslihüddin Cami yanında yer alan halvethane dışında müstakil bazı zâviyeler de bulunmaktadır. Zâviyeler şehir, kasaba ve köylerde bulunan küçük tekkeler için kullanılan bir tabir olduğu gibi, şehirlerarası yollar üzerinde yer alan misafirhaneler için de kullanılmıştır⁶⁶.

Sandıklı kasabası ve köylerinde oldukça fazla sayıda zâviye bulunmaktadır. 1530 tarihinde Sandıklı ve köylerindeki 29 zâviyenin toplam gelirleri 7950 akçedir⁶⁷.

1575 tarihinde Sandıklı merkezinde bulunan zâviyeler ise şunlardır: Şeyh Kavak Zâviyesi, Yalıncağ Baba Zâviyesi, Ahi İvaz Zâviyesi, Ahi Bâyezid Zâviyesi, Ahi Osman Zâviyesi, İmâdeddin Zâviyesi, Ali el-Rûmî Zâviyesi, Mürüvvet Baba Zâviyesi⁶⁸.

Tablo X: 1575 tarihinde kasabada bulunan zâviyeler ve bunlara tahsis olunan vakıflar

Zâviyenin adı	Gelir türleri	Senelik	Yekûn
Şeyh Kavak	ani'l-galle ve gayruhu	350	350
Ali el-Rûmî	mahsul-i bahçe ve bağ	165	165
Yalıncağ Baba	icâre-i bahçe ve icâre-i ark	100	450
	âsiyâb 1 bap	harap	
	hâsıl-ı mezârî'-i zemin	350	
Ahi İvaz	dükkân	harap	250
	icâre-i zemin-i hane	20	
	zemin-i dönüm	50	
Ahi Bâyezid	dükkân 9 adet	357	1477
	debbağhane 2 adet	45	
	icâre-i zemin ma' yoncalık	295	
	meyvehâ-i kassab fi-yevm 2	720	
	hisse-i âsiyâb	30	

⁶⁶ Ocak 1978, 258.

⁶⁷ 438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, I, 139.

⁶⁸ TK, KKA, TD 575, 60a ve 65b.

XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası

	icâre-i zemin 2 dönüm	30	
İmâdeddin	mezra	210	260
	harım	50	
Ahi Osman	bahçe-i kestane	50	330
	bahçe	30	
	hâsıl-ı çiftlik	250	
Mürüvvet Baba	hâsıl-ı çiftlik 4 dönüm	200	820
	harım 4 dönüm	120	
	bağ	120	
	âsiyâb 2 bap	80	
	resm-i keyl	420	

Sonuç

Sandıklı havalisi, 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra Türk hâkimiyetine girmiştir. Bununla birlikte bölgenin kesin bir şekilde Osmanlı egemenliğine girişi ise II. Murad devrindedir.

Sandıklı, Osmanlı hâkimiyetine geçtikten sonra Anadolu Eyaleti'nin Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olmuştur. XVI. yüzyıl başında Sandıklı'nın merkez dışında Elçi adlı bir nahiyesi mevcutken, adı geçen nahiyeye 1528 tahririnde merkez nahiyeye dâhil edilmiş, diğer taraftan daha önce müstakil bir kaza olan Çola bu tarihte Sandıklı'ya bağlı bir nahiyeye haline getirilmiştir. Lakin bu durum çok sürmemiş, Çola sonraki tarihlerde tekrar müstakil kaza haline gelmiştir. Bu gelişmelerden ötürü Sandıklı'nın köy ve mezra sayısı dönem dönem değişiklikler göstermiştir.

Sandıklı Kazası'nın merkezi Sandıklı kasabasıdır. XVI. yüzyılın ilk yarısında sekiz mahallesi bulunmaktadır. Muhtemelen harap haldeki kale çevresinde teşekkül etmiş bu mahallelerin en büyük ve kalabalık olanları sırasıyla Çay ve Kethüda mahalleleridir. Onları Ece Mahallesi takip etmektedir. Bu süreçte kasabanın nüfusu hane esaslı hesaplamalara göre yaklaşık 2700 kişidir. Mahalle sayısının aynı kalmasına ve muafların sayısındaki artışa rağmen 1528'de kasaba nüfusu % 20'den fazla azalmak suretiyle 2150'nin altına düşmüştür. Bolvadin kasabasında da görülen bu durumun nedenleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. 1572'ye gelindiğinde ise kasabadaki yerleşme ve nüfus durumu önemli değişiklikler göstermiştir. Sekiz olan mahalle sayısı beşe düşmüş, buna mukabil nüfus yüzde yüzden fazla artarak 4350'nin üzerine çıkmıştır. Nüfus artışı yüzyılın başına göre % 50 dolayındadır. Bu dönemde en kalabalık mahalle Çakır'dır. Daha önce beşinci kalabalık mahalle olan Çakır'ın birden bire 222 nefer barındıran bir mahalle haline gelişi yeni yerleşenler olduğu kadar, ortadan kalkan Mescit-i Halil Bey ve İslâm-oğlu mahallelerinin bir kısmının veya tamamının Çakır Mahallesi'ne

Özer Küpeli

iltihakıyla alakalı olmalıdır. Keza Kubbeli-mescit Mahallesi'nin dâhil olduğu Ece Mahallesi'nin nefer oranı da bir önceki tahrire göre ciddi şekilde artmıştır.

Kasabanın ekonomik vaziyetine bakıldığında mevcut kaynakların yetersizliği ortadadır. Ancak hayvancılığın yaygın olduğu bir başhane ve çeşitli kasap dükkânlarının mevcudiyeti yanında bir hayvan pazarının varlığından anlaşılmaktadır. Öte yandan Şehir halkının önemli bir uğraş alanının ziraat olduğu, kasaba çevresinde ziraat yapılan bağ ve bahçelerin yer aldığı ve bu arazileri işleyenlerin sipahilerine  şr verdikleri görülmektedir. Keza hububat ve meyve pazarlarının mevcudiyeti Şehir çevresinde yapılan ziraatla ilgili olsa gerektir. Kasabanın ekonomik hayatıyla ilgili dikkat çekici bir husus başhane, sabunhane ve diğer d kk nlarla bac-ı bazar ve niyabet vergilerinin yüzyıllık dönemde giderek azalmasıdır.

Vakıf eserler kabilinden biri Germiyanoğulları devrinden kalma, diğeri II. Bâyezid döneminde yapılmış iki cami bulunmaktadır. Bunlara ilaveten XVI. yüzyılın sonlarında yeni bir cami daha inşa edilmiştir. Henüz inşa halinde olduğundan gelir tahsis edilmemiş sonuncusu hariç ikisine çeşitli d kk nlar, hamam, kestane ağaçları ve ekilebilir arazi vakfedilmiştir. Camiler dışında en önemli dinî mek nlar mescitlerdir ve mahalleler genellikle bunların etrafında Őekillenmiřtir. Yine Türk kültürünün önemli müesseselerinden zaviyeler –ki çoğu Ahi zaviyesidir- gerek Sandıklı kasabasında ve gerekse köylerinde oldukça faal bir konumdadır.

BİBLİYOGRAFYA

a) Arşiv Kaynakları

438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri, I, Kütahya, Karahisâr-ı Sâhib, Sultan-önü, Hamid ve Ankara Livâları, Ankara 1993.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, MAD 230.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, TD 147.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadime Arşivi, TD 575.

b) Kaynak Eserler

Âşıkpaşaoğlu 1947 Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî, *Tevârih-i Âl-i Osman, Osmanlı Tarihleri* içinde, (neşr. Çiftçioğlu N. Atsız), İstanbul.

Hüdâvendigâr 1324 *Hicrî 1324 Tarihli Salnâme-i Vilâyet-i Hüdâvendigâr*, 33. Defa, Bursa.

Neşrî 1987 Mehmed Neşrî, *Kitâb-ı Cihan-nümâ*, I, (Yay. Faik Reşit Unat-Mehmed A. Köymen), Ankara.

Seyahatname 2005 Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî, *Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi*, IX. Kitap, (Haz. Yücel Dağlı vd.), İstanbul.

c) İnceleme ve Araştırmalar

Akdağ 1995 Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi (1453-1559)*, II, İstanbul.

Akkoyun 1997 Turan Akkoyun, "Sandıklı Tarihine Bakış", *Toplumsal Tarih*, nr. 47, (Kasım 1997), 41-50.

Aktüre 1981 Sevgi Aktüre, *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekansal Yapı Çözümlemesi*, Ankara.

Altundağ 1967 Şinasi Altundağ, "Osmanlılarda Kadıların Salâhiyet ve Vazifeleri Hakkında", *VI. Türk Tarih Kongresi, Ankara 20-26 Ekim 1961*, Ankara, 342-354.

Aygen 1973 Saadetin Aygen, *Afyonkarahisar Camileri*, Ankara.

Baykara 1988 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I, Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara.

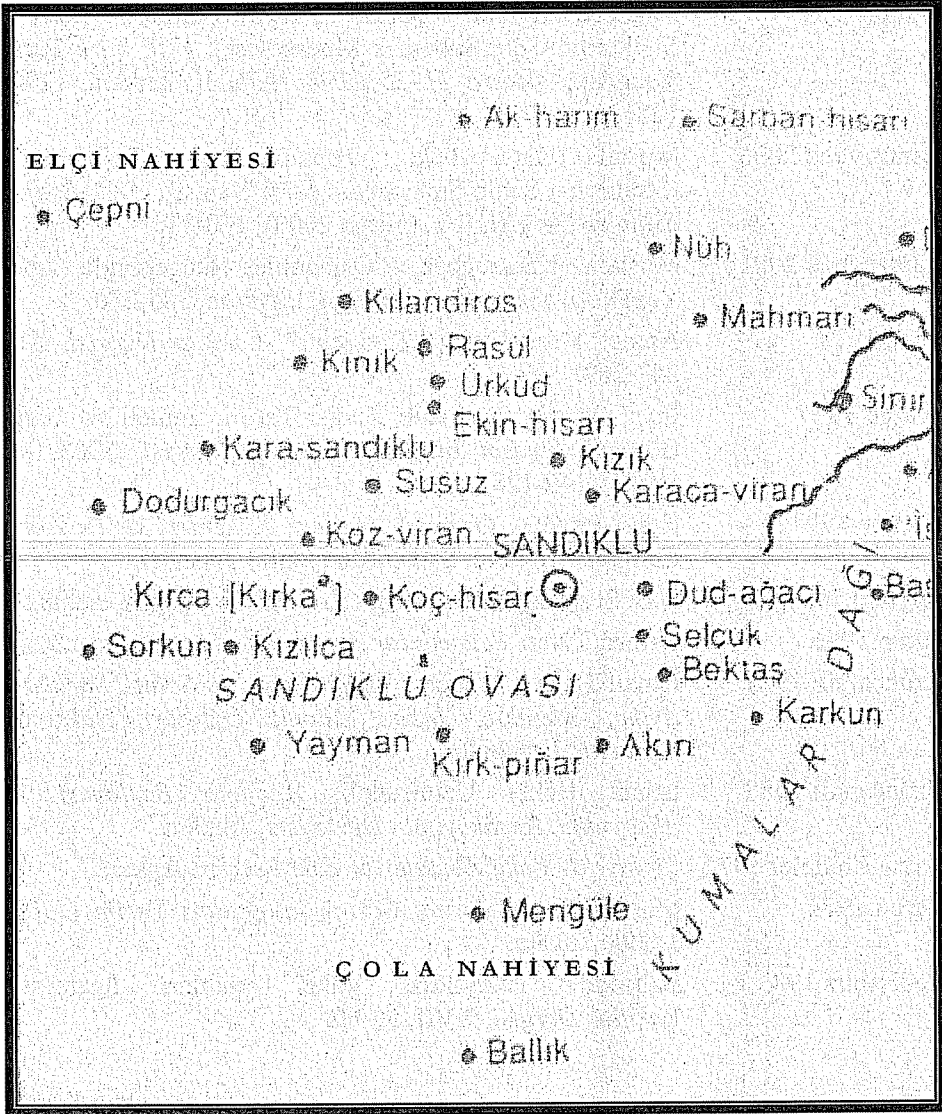
Özer Küpeli

- Baykara 1990 Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadi Tarihi Üzerinde Araştırmalar*, İzmir.
- Braudel 1989 Fernard Braudel, *II. Philip Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, (terc. Mehmet Ali Kılıçbay), İstanbul.
- Bulduk 1993 Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Sancağı*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Ankara.
- Durmuş 1993 Mehmet Ali Durmuş, *XX. Yüzyılda Sandıklı Kazasında Sosyal ve İktisadi Değişmeler*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Basılmamış Lisans Tezi, İzmir.
- Emecen 1989 Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara.
- Ergenç 1981 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976*, II, Ankara, 1265-1274.
- Ergenç 1984 Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerinde 'Mahalle'nin İşlev ve Nitelikleri Üzerine", *Osmanlı Araştırmaları*, IV, s. 69-78.
- Faroqhi 1978 Suraiya Faroqhi, "16. Asırda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar: İçil, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe", *ODTÜ Gelişme Dergisi I*, , 39-85.
- Gökbilgin 2001 Tayyib Gökbilgin, "Nâhiye", *İslâm Ansiklopedisi*, IX, 36-37.
- Gökçe 1994a Turan Gökçe, "Anadolu Vilâyeti'ne Dâir 919 (1513) Tarihli Bir Kadı Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, IX, (1994), 221-265.
- Gökçe 1994b Turan Gökçe, "934 (1528) Tarihli Bir Deftere Göre Anadolu Vilayeti Kadılıkları ve Kadıları", *3 Mayıs 1944 50. Yıl Türkçülük Armağanı*, İzmir, 77-94.
- Gönçer 1971 Süleyman Gönçer, *Afyon İli Tarihi*, I, İzmir.
- Göyünç 1991 Nejat Göyünç, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, Ankara.
- Hakses 1986. Ali Rıza Hakses, "Sandıklı'yı Bir Ziyaret", *Sandıklı Sesi*, (1 Aralık 1986).

XVI. Yüzyılda Sandıklı Kasabası

- İlgürel 1981 Mücteba İlgürel, “XVII. Yüzyıl Balıkesir Şerıyye Sicillerine Göre Subaşılık Müessesesi”, *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976*, II, Ankara, 1276-1281.
- Karazeybek 2000 Mustafa Karazeybek, “Osmanlı Taşra Teşkilâtında Karahisâr-ı Sâhib Sancağı'nın İdârî Yapısı”, *AKU Sosyal Bilimler Dergisi*, II/1, (Nisan 2000), 100-115
- Karazeybek 2001 Mustafa Karazeybek, “Osmanlılar Döneminde İdarî Yapı”, *Afyonkarahisar Kütüğü*, I, Afyon, 185-210.
- Ocak 1978 Ahmet Yaşar Ocak, “Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, XII, 247-269.
- Ortaylı 1977 İlber Ortaylı, “Osmanlı Kadısı Tarihi, Temeli ve Yargı Görevi”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, XXX/1-4, (1977), 119-128.
- Pirene 1994 Henri Pirene, *Ortaçağ Kentleri, Kökenleri ve Ticaretin Canlanması*, (terc. Şadan Karadeniz), İstanbul.
- Serjeant 1997 R.B. Serjeant, *İslâm Şehri*, (terc. Elif Topçugil), İstanbul.
- Turan 1996 Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul.
- Uzunçarşılı 1929 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamit Oğulları Hakkında Malumat*, İstanbul.
- Uzunçarşılı 1988 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara.
- Vakıf Abideler 1972 *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler*, Ankara.
- Varlık 1974 Mustafa Çetin Varlık, *Germiyan-oğulları Tarihi (1300-1429)*, Ankara.
- Yediyıldız 1983 Bahaaddin Yediyıldız, “Vakıf İstılahları Lügatçesi”, *Vakıflar Dergisi*, XVII, 55-60.

Özer Küpeli

XVI. YÜZYILDA SANDIKLI KAZASI